

F. de Haan, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Dissertatie Rotterdam 1992, Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen V; Hilversum: Verloren, 1992, 485 blz., f59,-, ISBN 90 6550 404 4).

De Haans bezwaren tegen oudere historische en theoretische studies over kantoorpersoneel zijn de vaak marginale positie van vrouwen daarin (voetnootstatus) en een ontbrekend inzicht dat gebruikt bronnenmateriaal niet sekseneutraal is. Zelf onderzocht zij hoe in Nederland de categorie vrouwelijk kantoorpersoneel in diverse vertogen geconstrueerd is en wat kantoorarbeid voor vrouwen betekende. Dit leidde tot een met liefde en zorg gecomponeerd boek, dat op gedegen bronnenonderzoek steunt en zeer leesbaar is (met prachtige biografische details en goedgekozen illustraties), maar ook vragen oproept. Haar uiteenzetting hoe de vrouwenarbeidsbeweging (naast die voor kiesrecht) tussen 1860 en 1940 dacht over kantoorberoepen, toont dat de geneer-definitie van boekhouden eerst stoelde op het argument 'geen vrouwen op kantoor', later op de inhoud ervan: de 'abstracte materie' zou vrouwen minder liggen dan correspondentie. Boekhouden bleef voornamelijk aan mannen voorbehouden, terwijl 'typewriten' een 'vrouwenvak' werd. Overigens betwijfel ik of typen 'als nieuw werk, nog niet *'gendered'* was' (48). De machine tastte immers het schoonschrijven met veer of pen (basis van de mannelijke beroepstrots) aan, waardoor mannen de schrijfmachines — en in het interbellum de gecompliceerde boekhoudmachines — aan vrouwen overlieten, en zo min of meer onbewust meewerkten aan wat zij nu net niet wilden: vrouwen in het vak. Hiermee lijkt het mechanische werk al bij voorbaat *'gendered'*. Het vertoog van het opleidingsinstituut Schoevers is hier eveneens relevant. Hoewel dit uit marktoverwegingen een tamelijk sekse-neutraal taalgebruik kende, werden leidinggevende functies op kantoor steeds als mannelijk geïnclassificeerd en waren secretaresses per definitie vrouwen. Dat het beeld van de 'moderne vrouw' in het interbellum mede in relatie tot kantoorarbeid werd gedefinieerd, betekende niet dat economische zelfstandigheid en leidinggevende posities voor vrouwen ermee werden gerealiseerd. Toenemende professionalisering bracht geen duidelijk beroepsbeeld en in de kantoorhiërarchie bleven vrouwen de 'rechterhand' van hun baas (180-181). Minder overtuigend is de geclaimde relatie tussen Schoevers en de vrouwenbeweging in de persoon van directrice Lamers (is hier het begrip vrouwenbeweging niet erg opgerekt?) en de niet meer dan incidentele contacten met het Nationaal bureau voor vrouwenarbeid.

Fraai zicht op vrouwelijkheid en mannelijkheid leveren ook de vertogen van vakorganisaties en werkgevers. Toonzetting voor de vakbondsvertogen is de weigering van een beroepsorganisatie van hoger kantoorpersoneel in Rotterdam (Mercurius) om vrouwen tot haar examens en organisatie toe te laten. De strijd om dit te veranderen (er waren ook Mercurianen die vrouwen wilden toelaten) gaat min of meer gelijk op met de wens de plaatselijke beroepsorganisatie tot gematigde nationale vakbond om te vormen, hetgeen beide in 1902 werd bereikt (over hoe deze twee aspecten in hun onderlinge samenhang gewaardeerd moeten worden, kan men van mening verschillen). Met haar vertoogmethode onderkent De Haan — en hier brengt zij eerder onderzoek verder — welke visies op vrouwen en op mannen in de toenmalige argumenten besloten lagen en welke beperkingen het vakbondsbeleid hierdoor kende. Volgens haar bleef pleitbezorger voor vrouwenontreding R. Winkel 'binnen het denkraam van zijn tegenstanders' (259) en was de argumentatie van mannen voor toetreding op mannenbelangen gebaseerd: 'door vrouwen op te nemen in de bond konden zij als 'concurrentes van de man' onschadelijk of minder schadelijk worden gemaakt' (102). Korte overzichten van de vier landelijke bonden leren dat geen van deze de aan het beleid ten grondslag liggende 'constructie van de man als kostwinner en de vrouw die tijdelijk als bediende werkte en het kantoor verliet bij huwelijk' ter discussie stelde (133). Ondanks haar vertooganalyse blijft De Haan soms dicht bij meer

traditionele historische beschrijving (zeker bij de bonden en het Schoevers Instituut). Dit maakt het niet alleen moeilijk de kern van de vertogen te vatten, maar roept ook de vraag op of het voor de vertooganalyse uitmaakt dat de progressieve Amsterdamse vereniging Vooruit en de daaruit ontstane Nationale Bond (1897)—die in velerlei opzicht Mercurius' tegenvoeters waren (geen werkgevers in de organisatie, belangenbehartiging als doel, alle categorieën bedienden, mannen en vrouwen als lid en examinandi) — in die hoedanigheid buiten beeld zijn gehouden. Door splitsing ontstond hieruit de socialistische bond die bij De Haan uit het niets verschijnt maar feitelijk de praktijk van de Nationale Bond voortzette en de meeste vrouwen ging organiseren en ook het meeste voor hen ondernam. Is het door haar bedoelde vertoog (in de pers zelfs verworpen tot: 'Lid van vakbonden worden was lang onmogelijk') niet op zijn minst onvolledig, en mag wel gesteld worden dat Mercurius en de socialistische bond sekseverschillen op dezelfde wijze ontkenen of dat de confessionele bonden eenzelfde visie hadden (katholieken sloten niet uit, protestanten zeer fel) (133)? Niet de latere tijdstippen of aparte vrouwenafdelingen gaven hier de doorslag (132), maar de grondhouding die bij de socialisten en katholieken van meet af aan een andere was dan bij Mercurius en de protestanten. Vooral nog houd ik het er op dat zelfs als het door De Haan bedoelde vertoog over kostwinners en tijdelijke arbeid algemene betekenis heeft, de verschillen tussen bonden er voor totaalbeeld en onderlinge verhoudingen nog wel degelijk toe doen. Interessant bij de werkgeversvertogen is De Haans hypothese dat de massaontslagen in de kantoorwereld in de jaren twintig vooral vrouwen troffen (al zou ik haar kwalitatieve aanwijzingen nog wel met cijfers getoetst willen zien). Hier legt zij een band met een eerder vertoog: 'Nu we dit weten wordt eens te meer duidelijk wat in de vakbondsprieden ontbrak'. Sekseneutraal schrijven over werkloosheid verhult immers dat juist vrouwelijke bedienden slachtoffer waren. Zij vermoedt dat deze bladen 'zozeer vanuit het standpunt van de mannelijke bedienden redeneerden, dat ze deze vorm van sekse-ongelijkheid, de bevoorrechtting van mannen, niet opmerkten, omdat het iets volkomen vanzelfsprekends was in hun androcentrische wereldbeeld' (211). Historici die dergelijke bladen gebruiken, zijn dus gewaarschuwd. Hoe gecompliceerd de beoordeling van vrouwelijke kantoorarbeid lag, toont het Nationaal bureau voor vrouwenarbeid. Hoewel dit continu in de weer was de betekenis van de vrouwelijke kantoorkracht in positieve zin te ondersteunen, kon dit niet verhinderen dat 'zowel Anna Polak als Marie Heinen teksten produceerden of die van anderen ondersteunden, waarin niet alleen traditionele 'vrouwelijke eigenschappen' een rol speelden, maar ook de seksehierarchie op kantoor als 'natuurlijk' werd voorgesteld' (71). Het boek eindigt met de resultaten van een enquête onder vrouwen die voor 1940 op kantoor gewerkt hebben (niet representatief maar met een goede respons, 566 op 740 verzonden exemplaren). Dit biedt interessante informatie in verband met ervaringen van vrouwen, maar staat eigenlijk los van de in de eerdere hoofdstukken voorgestane vertooganalyse. De dissertatie is bekroond met de Studieprijz van de Stichting Praemium Erasmianum.

Bob Reinalda

H. Baudet, *De lange weg naar de Technische Universiteit Delft, I, De Delftse ingenieurschool en haar voorgeschiedenis* (Den Haag: SDU uitgeverij Koninginnegracht, 1992, 575 blz., f65,- (geb.), f52,50 (pbk.), ISBN 90 12 06590 9 (geb.), ISBN 90 12 06591 7 (pbk.)); H. Baudet, in samenwerking met H. J. A. Duparc, J. H. Makkink, *Idem, II, Verantwoording, registers, tabellen, naamlijsten en bijlagen* (Ibidem: Idem, 581-843 blz., f34,50 (pbk.), f47,50 (geb.), ISBN 90 12 06603 4 (pbk.), ISBN 90 12 08029 0 (geb.)).

Plotseling verrast ons de economisch-historicus H. Baudet, die het behalve in zijn dissertatie nooit in dikke boeken heeft gezocht, met het meest omvangrijke werk uit zijn wetenschappelijke